TEATR TERMINLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA TASNIFI

Iroda Sultonova Shukrulla qizi
Qarshi davlat universiteti o’qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22856687

Annotatsiya. Ushbu maqolada teatr terminlarining leksik-semantik xususiyatlari va ularni tasniflash mezonlari o‘zbek tili materiali asosida tahlil qilinadi. Teatr terminologiyasi sahna san’ati jarayonida qo‘llanadigan, aniq kasbiy tushunchalarni ifodalovchi maxsus leksik tizim sifatida qaraladi. Maqolada teatr terminlari kelib chiqishi, ma’no tuzilishi, qo‘llanish sohasi va funksional vazifasiga ko‘ra guruhlarga ajratiladi. Shuningdek, milliy terminlar, o‘zlashma terminlar, xalqaro terminlar, terminlashgan umumxalq so‘zlari hamda zamonaviy texnologik terminlar o‘rtasidagi munosabatlar yoritiladi. Tahlil natijalari teatr terminologiyasining ichki tizimlilikka, semantik aniqlikka va tarixiy-madaniy qatlamdorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so’zlar: teatr termini, leksik-semantik tahlil, tasnif, milliy termin, o‘zlashma termin, sahna terminologiyasi, terminlashuv, semantik maydon.

Abstract. This article examines the lexical-semantic features and classification criteria of theatrical terms based on the Uzbek langugage material. Theatre terminology is regarded as a specialized lexical system that denotes professional concepts used in stage art. The article classifies theatrical terms according to their origin, semantic structure, sphere of use and functional role. It also discusses the relationship between national terms, borrowed terms, international terms, terminologized common words and modern technological terms. The results show that theatre terminology is characterized by systemic organization, semantic precision and historical-cultural stratification.

Keywords: theatre terminology, lexical-semantic analysis, classification, national term, borrowed term, stage terminology, terminologization, semantic field.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности и критерии классификации театральных терминов на материале узбекского языка. Театральная терминология рассматривается как специализированная лексическая система, обозначающая профессиональные понятия, используемые в сценическом искусстве. В статье театральные термины классифицируются по происхождению, семантической структуре, сфере употребления и функциональной роли. Также анализируется соотношение национальных терминов, заимствованных терминов, интернациональных терминов, терминологизированных общеупотребительных слов и современных технологических терминов. Результаты исследования показывают, что театральная терминология характеризуется системной организацией, семантической точностью и историко-культурной стратификацией.

Ключевые слова: театральная терминология, лексико-семантический анализ, классификация, национальный термин, заимствованный термин, сценическая терминология, терминологизация, семантическое поле.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Terminologiya har bir fan va kasb sohasining ilmiy tafakkurini ifodalovchi muhim leksik qatlamdir. Teatr terminologiyasi esa sahna san’ati bilan bog‘liq maxsus tushunchalarni nomlaydigan terminlar majmuini tashkil etadi. Teatr jarayoni dramaturgik matn, aktyor ijrosi, rejissyorlik talqini, sahna bezagi, musiqa, yoritish, kostyum, grim va tomoshabin qabulidan iborat murakkab tizim bo‘lgani uchun uning terminlari ham ko‘p qirrali semantik tuzilishga ega.

O‘zbek teatr terminologiyasi tarixan milliy va o‘zlashma qatlamlar uyg‘unligida shakllangan. Tomosha, sahna, parda, qiziqchi, masxaraboz, qo‘g‘irchoqboz kabi birliklar milliy-madaniy manbaga ega bo‘lsa, aktyor, rejissyor, spektakl, repertuar, dekoratsiya, rekvizit, premyera, antrakt kabi terminlar xalqaro teatr amaliyoti orqali kirib kelgan. Bugungi kunda esa kasting, performans, workshop, multimedia, immersive theatre kabi yangi birliklar teatr tilining zamonaviy qatlamini hosil qilmoqda.

Maqolaning maqsadi teatr terminlarini leksik-semantik jihatdan tasniflash va ularning o‘zbek tilidagi qo‘llanish xususiyatlarini yoritishdan iborat. Bu maqsad teatr terminlarining semantik guruhlari, kelib chiqish manbalari, terminlashuv jarayoni va tarjimada ekvivalentlik muammolarini ko‘rib chiqishni talab etadi.

Teatr terminologiyasining leksik tarkibi

Teatr terminologiyasining leksik tarkibi bir xil manbadan shakllanmagan. Unda qadimgi xalqaro atamalar, milliy xalq ijrochiligiga oid birliklar, rus tili orqali o‘zlashgan terminlar va ingliz tili ta’sirida paydo bo‘layotgan zamonaviy birliklar mavjud. Shu jihatdan teatr terminlarini kelib chiqishiga ko‘ra to‘rt guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhni milliy terminlar tashkil etadi. Bular tomosha, parda, sahna, o‘yin, qiziqchi, masxaraboz, qo‘g‘irchoqboz, dorboz, davra, sozanda, raqqos kabi birliklardir. Ular xalq tomosha san’ati va og‘zaki ijro an’analari asosida shakllangan.

Ikkinchi guruhga xalqaro terminlar kiradi. Drama, tragediya, komediya, monolog, dialog, protagonist, antagonist kabi terminlar yunoncha manbaga ega bo‘lib, ko‘plab tillarda umumiy ilmiy ma’noda ishlatiladi.

Uchinchi guruhni rus va Yevropa tillari orqali kirgan o‘zlashmalar tashkil etadi: aktyor, rejissyor, spektakl, repertuar, dekoratsiya, rekvizit, grim, antrakt, premyera, truppa, mizanssena. Bu terminlar o‘zbek sahna amaliyotida barqarorlashgan va ko‘pincha o‘zbekcha so‘z yasovchi qo‘shimchalar bilan yangi shakllar hosil qiladi.

To‘rtinchi guruh esa zamonaviy inglizcha va xalqaro birliklardan iborat: kasting, workshop, performans, multimedia, online theatre, immersive theatre, site-specific theatre. Ular asosan global teatr jarayoni, festival tajribasi va raqamli texnologiyalar ta’sirida qo‘llanmoqda.

Semantik guruhlar bo’yicha tasnif

Teatr terminlarini ma’no doirasiga ko‘ra tasniflash ularning ichki tizimini ko‘rsatadi. Birinchi semantik guruh teatr binosi va sahna makoniga oid terminlardan iborat: teatr binosi, sahna, tomoshabinlar zali, avanssena, kulisa, parda, foye, balkon, grimxona, orkestr o‘rasi. Bu terminlar ijro va tomoshabin munosabati kechadigan makonni ifodalaydi.

Ikkinchi guruh teatr ijodkorlari va xodimlariga oid terminlardir: aktyor, aktrisa, rejissyor, dramaturg, sahnalashtiruvchi rassom, bastakor, grimchi, kostyumchi, yorituvchi, ovoz rejissyori, rekvizitor, suflyor. Bu birliklar teatr jarayonida ishtirok etuvchi shaxslarning kasbiy vazifasini bildiradi.

Uchinchi guruh dramatik janr va shakllarga oid terminlardan tashkil topadi: drama, tragediya, komediya, melodrama, tragikomediya, fars, monodrama, musiqali drama, opera, operetta, balet. Bu terminlar sahna asarining janriy xususiyatini ifodalaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

To‘rtinchi guruh aktyorlik va rejissura jarayoniga oid terminlardir: rol, obraz, xarakter, mizanssena, repetitsiya, improvizatsiya, sahnaviy harakat, sahnaviy vazifa, diksiya, plastika, pauza, monolog, dialog, remarka. Bu terminlar ijro jarayonining ichki mexanizmini ko‘rsatadi.

Beshinchi guruh sahna bezagi va texnikasiga oid birliklardan iborat: dekoratsiya, rekvizit, butaforiya, kostyum, grim, yorug‘lik, fonogramma, ovoz effekti, proyeksiya, videomapping, sahna mexanizmi. Bu atamalar spektaklning vizual va texnik tomonini nomlaydi.

Oltinchi guruh teatrning tashkiliy faoliyatiga oid terminlardir: repertuar, premyera, gastrol, festival, afisha, chipta, teatr mavsumi, badiiy kengash, kasting. Ular teatr muassasasining boshqaruv va namoyish jarayonlarini bildiradi.

Terminlashuv va semantik o’zgarish

Teatr terminlarining shakllanishida terminlashuv jarayoni muhim o‘rin tutadi. Terminlashuv umumxalq tilidagi so‘zning muayyan sohada maxsus tushunchani ifodalashga o‘tishidir. Masalan, harakat so‘zi umumiy tilda jismoniy yoki ijtimoiy faollikni bildiradi. Teatrda esa u dramatik voqelikning rivojlanishi, aktyorning ichki va tashqi faoliyati, sahnadagi kompozitsion jarayon ma’nolarida qo‘llanadi.

Xuddi shuningdek, obraz, vazifa, parda, sahna, ovoz, yorug‘lik kabi so‘zlar ham teatr tilida maxsus ma’no kasb etgan. Obraz termini qahramonning badiiy talqini va aktyor yaratgan xarakter birligini bildiradi. Vazifa aktyorning sahnadagi maqsadli harakati bilan bog‘lanadi. Yorug‘lik esa oddiy fizik hodisa emas, balki spektakl atmosferasini yaratadigan badiiy-texnik vosita sifatida tushuniladi.

Ba’zi terminlarda semantik kengayish kuzatiladi. Masalan, sahna dastlab ijro maydonini bildirgan bo‘lsa, hozirgi teatrshunoslikda u san’at turi, madaniy muhit, ijtimoiy namoyish maydoni kabi keng ma’nolarda ham ishlatiladi. Spektakl termini esa dramatik matnning sahnadagi tayyor badiiy mahsulotga aylangan shaklini anglatadi.

O‘zlashma terminlarning moslashuvi

O‘zbek teatr terminologiyasida o‘zlashma terminlar katta o‘rin tutadi. Ular ko‘pincha fonetik, grafik va grammatik jihatdan o‘zbek tili me’yorlariga moslashgan. Masalan, actor termini o‘zbek tilida aktyor shaklida, director tushunchasi rejissyor shaklida, repertoire esa repertuar shaklida qo‘llanadi. Bu birliklar o‘zbek tilida so‘z yasash jarayoniga ham kirishadi: aktyorlik, rejissyorlik, repertuarli, dramaturgik, dekoratsion, sahnalashtirish.

O‘zlashma terminlar ba’zan o‘zbekcha muqobil bilan birga ishlatiladi. Masalan, kasting - aktyor tanlovi, workshop - amaliy seminar, performance - ijro yoki sahnaviy namoyish, online theatre - onlayn teatr. Biroq muqobil tanlashda terminning xalqaro ma’nosi va soha mutaxassislari tomonidan qabul qilingan shakli hisobga olinishi lozim. Aks holda terminning ma’nosi torayib yoki noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin.

Terminlarni to‘g‘ri qo‘llash ilmiy aniqlikni ta’minlaydi. Masalan, drama va spektakl bir xil tushuncha emas: drama matn shaklidagi adabiy asar, spektakl esa ushbu asarning sahnadagi talqini bo‘lishi mumkin. Rejissyor va dramaturg ham turli kasbiy vazifani bildiradi: dramaturg pyesa muallifi yoki dramatik material bilan ishlovchi ijodkor bo‘lsa, rejissyor sahnalashtirish jarayonining badiiy rahbaridir.

Tarjimada ekvivalentlik masalasi

Teatr terminlarini tarjima qilishda semantik ekvivalentlik muhim ahamiyatga ega. Ayrim terminlar o‘zbek tilida tayyor muqobilga ega: actor - aktyor, director - rejissyor, stage - sahna, audience - tomoshabin, rehearsal – repetitsiya yoki mashq. Biroq ba’zi terminlar kontekstga qarab turlicha tarjima qilinadi. Performance so‘zi “ijro”, “tomosha”, “spektakl”, “sahnaviy namoyish” ma’nolarida berilishi mumkin. Play so‘zi esa “pyesa”, “sahna asari” yoki “o‘yin” sifatida tarjima qilinadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tarjimada eng katta muammo terminning sohaviy ma’nosi bilan umumiy lug‘aviy ma’nosini ajratishdir. Masalan, character so‘zi oddiy tilda “xarakter”ni bildirsa, teatr va adabiyotda “personaj”, “obraz” yoki “qahramon” ma’nolarida kelishi mumkin. Setting so‘zi ham kontekstga qarab “voqealar makoni”, “sahna sharoiti” yoki “dekoratsion muhit” tarzida beriladi.

Shu bois teatr terminlarini tarjima qilishda faqat lug‘aviy moslik emas, balki teatrshunoslik konteksti, janr xususiyati va sahna amaliyotidagi qo‘llanishi hisobga olinishi zarur. Maxsus ikki tilli teatr terminlari lug‘atini yaratish bu boradagi muammolarni kamaytiradi.

Teatr terminologiyasi ichki tizimga ega bo‘lgan semantik maydon sifatida namoyon bo‘ladi. Bu maydonda har bir termin muayyan tushunchani ifodalaydi va boshqa terminlar bilan munosabatga kirishadi. Masalan, pyesa - dramaturg - rejissyor - aktyor - rol - repetitsiya - spektakl - tomoshabin zanjiri teatr jarayonining mantiqiy ketma-ketligini ko‘rsatadi.

Terminlar o‘rtasida sinonimiya va variantlilik ham uchraydi. Masalan, repetitsiya va mashq ayrim kontekstlarda yaqin ma’noda ishlatiladi. Biroq repetitsiya professional sahna jarayoniga xos termin sifatida aniqroqdir. Xuddi shunday, performans va ijro birliklari har doim to‘liq teng emas. Performans zamonaviy san’atda alohida janr yoki tajriba shaklini ham bildirishi mumkin.

Teatr terminologiyasining barqarorlashuvi uchun ilmiy adabiyot, darslik, lug‘at, teatr afishasi va OAVdagi qo‘llanish bir xilligi muhimdir. Terminlar turlicha yozilganda yoki noto‘g‘ri tarjima qilinganda, ilmiy matnning aniqligi pasayadi. Shuning uchun teatr terminlarining normativ lug‘atlarini yaratish va soha mutaxassislari bilan tilshunoslar hamkorligini kuchaytirish zarur.

XULOSA

Teatr terminlari o‘zbek tilining muhim sohaviy leksik qatlamlaridan biridir. Ular kelib chiqishi, ma’no tuzilishi va qo‘llanish sohasi jihatidan rang-barang bo‘lib, milliy madaniy meros hamda xalqaro teatr tajribasini o‘zida mujassam etadi. Teatr terminlarini leksik-semantik jihatdan tasniflash ularning ichki tizimini, tarixiy qatlamlarini va zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, teatr terminologiyasi milliy terminlar, xalqaro terminlar, o‘zlashma terminlar, terminlashgan umumxalq so‘zlari va zamonaviy texnologik birliklardan iborat. Ularning har biri teatr jarayonining muayyan tomonini nomlaydi. Teatr terminologiyasini standartlashtirish, izohli va tarjima lug‘atlarini yaratish hamda terminlarni ilmiy asosda qo‘llash o‘zbek teatrshunosligi va tilshunosligi uchun muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dadaboyev, H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 136 b.
2. Schechner, R. Performance Studies: An Introduction. 4th ed. London–New York: Routledge, 2020. – 396 p.
3. Usmanova, S.R., Shamsiyeva, Sh.Q. Psixolingvistika. Toshkent: Bookmany Print, 2022. – 186 b.
4. Trueswell, J.C., Papafragou, A., Grodner, D., Mirman, D. (eds.). The Oxford Handbook of the Mental Lexicon. Oxford: Oxford University Press, 2022.
5. Tasheva, N.Z. Lexico-Semantic Word Work as a Way of Forming the Theatrical Terminology of the English Language. Modern Science and Research, 2023, Vol. 2, Issue 10, pp. 75–83.
6. Kozimova, Z. The Development of Uzbek Theatre Terminology in the 20th Century. American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 2023, Vol. 13, pp. 70–73.
7. Usmanova, Z.I. Ingliz tilining teatr leksikasi: strukturaviy tahlili. Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan, 2024, Vol. 2, Issue 10, pp. 122–127.
8. Sherefetdinova, E.R. Theatre Terminology as a Reflection of National Worldview in Typologically Different Languages. Qo‘qon DPI Ilmiy xabarlari, 2025, №11, B seriya.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

9. Usmanova, Z.I. Theatre Terminology in Uzbek and English: The Role of Translators in Cross-Cultural Mediation. International Conference Bridging Languages, Cultures, and Disciplines: Challenges and Innovations in Interpreting and Translation, Tashkent, 2025.
10. Usmanova, Z. Cross-Linguistic and Cultural Variation in Theatre Terminology: A Corpus-Based Comparative Study of Uzbek and English. EPRA International Journal of Research & Development, 2026. DOI: 10.36713/epra27179.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.